

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το γνωστό σε όλους σχήμα του σημερινού βιβλίου, με τα δύο εξώφυλλα που περικλείουν έναν αριθμό χάρτινων φύλλων, είναι το τελευταίο στάδιο εξέλιξης του σχήματος του ελληνικού βιβλίου. Η μορφή αυτή κυριάρχησε σχεδόν οριστικά στα βιβλία τον 4^ο αι. μ.Χ., εκτοπίζοντας την προηγούμενη μορφή του βιβλίου, που ήταν ο κύλινδρος από πάπυρο. Το βιβλίο στη νέα του μορφή, ογκώδες, με ξύλινα δερματοκάλυπτα εξώφυλλα, φύλλα από περγαμηνή (=επεξεργασμένο δέρμα) αρχικά και αργότερα — από τον 13^ο αι., και κυρίως τον 14^ο— από χαρτί, ονομάστηκε “κώδηξ” (από το λατινικό *caudex*, *codex*), “κώδιξ”, “χειρόγραφος κώδιξ”, “χειρόγραφο” (χ/φο).

Ήταν γραμμένο με το χέρι, αρχικά με μεγαλογράμματη γραφή (=κεφαλαία) και αργότερα — από τον 9^ο αι. και εξής — με μικρογράμματη γραφή.

Οι κώδικες, όπως και οι παπύρινοι κύλινδροι παλαιότερα, πολλαπλασιάζονταν με την αντιγραφή από ειδικευμένους στην τέχνη αυτή αντιγραφείς (ή γραφείς ή καλλιγράφους ή χρυσογράφους ή κωδικογράφους) και πλούτιζαν τις δημόσιες, ιδιωτικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής.

Η ΠΕΡΓΑΜΗΝΗ, που αποτελούσε το υλικό των φύλλων, ήταν ειδικά κατεργασμένο δέρμα ζώου, κυρίως μοσχარიού, κατσίκας, αρνιού ή προβατίνας. Η κατεργασία του δέρματος του ζώου

από τη στιγμή της εκδοράς μέχρι το τελικό στάδιο περνούσε από πολλές φάσεις επεξεργασίας, ώσπου το δέρμα του ζώου να καταστεί λεπτό και λείο.

ΤΟ ΧΑΡΤΙ. Όπως όμως η περγαμινή αντικατέστησε τον πάπυρο, έτσι ήρθε κάποτε και η σειρά της να αντικατασταθεί από το χαρτί. Το χαρτί είναι το νέο υλικό για την κατασκευή των φύλλων του κώδικα, το οποίο διαδόθηκε από την Ανατολή στη Δύση και επικράτησε — και επικρατεί μέχρι σήμερα — ως το κατ' εξοχήν υλικό για την κατασκευή του βιβλίου. Το χαρτί πρωτοκατασκευάστηκε στην Κίνα. Η χρήση του πιστοποιείται εκεί γύρω στον 1^ο αι. μ. Χ., πράγμα που σημαίνει ότι ήταν ήδη γνωστό πιο πριν.

Στους επόμενους αιώνες η διάδοσή του, όπως και στην περίπτωση του μεταξιού, δεν πέρασε τα σύνορα της Κίνας. Μόνο γύρω στα μέσα του 8^{ου} αιώνα έγινε γνωστή η κατασκευή του στους Άραβες από Κινέζους αιχμαλώτους. Από τους Άραβες διαδόθηκε στην Δύση. Όταν οι Άραβες, εμπνεόμενοι από το Ισλάμ, καταλαμβάνουν τα αφρικανικά παράλια της Μεσογείου, τη Σικελία και την Ιβηρική χερσόνησο φέρνουν μαζί τους και την τεχνική κατασκευής χαρτιού, η οποία έτσι διαδίδεται στην Ευρώπη. Το νέο προϊόν κατακτά έδαφος συνεχώς και, παρά τις αντιστάσεις, αντικαθιστά την περγαμινή στην κατασκευή των φύλλων του κώδικα. Αργότερα, μάλιστα, μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας και την “έκρηξη” της διάδοσης του βιβλίου, το χαρτί γίνεται όλο και πιο οικείο σε περισσότερους ανθρώπους.

ΤΑ “ΤΕΤΡΑΔΙΑ”. Το φύλλο της περγαμινής που παρασκεύαζε ο μεμβρανοποιός και το φύλλο του χαρτιού που κατασκεύαζε ο χαρτοποιός είχε ποικίλες, αλλά πάντως μεγάλες διαστάσεις. Για

να αποφύγουμε τα αριθμητικά δεδομένα, ήταν σαν ένα δίφυλλο μεγάλης εφημερίδας. Το φύλλο αυτό διπλωνόταν τόσες φορές, ώστε να δημιουργείται ένα τεύχος συνήθως οχτώ φύλλων. Το τεύχος αυτό ονομαζόταν “τετράδιο”, απ’ όπου και η σημερινή γνωστή μας λέξη. Όταν ένας αριθμός από τέτοια “τετράδια” συρραφεί και μπουν εξώφυλλα συγκροτείται ένας κώδικας.

Η ΣΤΑΧΩΣΗ. Ο κώδικας, περγαμηνός ή χαρτώος, ήταν “δεμένος” με την έννοια που δίνουμε στη λέξη στα σημερινά βιβλία. Το δέσιμο ονομαζόταν στάχωση και αποτελούνταν από δύο ξύλινες πλάκες, ντυμένες με χοντρό δέρμα, όπως τα τετράδια των παλιών μαθητών ήταν ντυμένα με την μπλέ κόλλα, τη λεγόμενη “καμπλάντα”. Το σύνολο των τευχών ή τετραδίων που επρόκειτο να αποτελέσουν τον κώδικα, ράβονταν γερά μεταξύ τους, έτσι ώστε να σχηματίσουν ένα σφιχτοδεμένο σώμα. Οι σπάγκοι, που επίτηδες περισσεύαν, προσδένονταν επάνω στις ξύλινες πινακίδες, που στη συνέχεια ντύνονταν (καμπλαντίζονταν) με το δέρμα, το οποίο ως ενιαίο συνήθως κομμάτι αγκάλιαζε και τη ράχη του κώδικα.

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΧΩΣΗΣ. Το δέρμα της στάχωσης διακοσμούσαν με διάφορους τρόπους. Ο απλούστερος ήταν η χάραξη επαλλήλων γραμμών και πλαισίων, π.χ., δύο ορθογώνια το ένα μέσα στο άλλο ή δύο ορθογώνια με δύο διαγώνιες σε σχήμα Χ. Αλλά συν τω χρόνω, οι διακοσμήσεις έγιναν πολύ πιο σύνθετες και τα διακοσμητικά μοτίβα πολύ πιο ποικίλα. Υπήρχαν, όμως, και πολυτελείς έως πολυτελέστατες σταχώσεις από σμάλτο και πολύτιμα πετράδια, αληθινά πανάκριβα αριστουργήματα, που προορίζονταν για / ή προέρχονταν από αυτοκράτορες και μεγιστάνες του πλούτου.

Ο ΑΝΤΙΓΡΑΦΕΑΣ έκανε μια πολύ κοπιαστική δουλειά, όπως δηλώνει πολλές φορές ο ίδιος στο σημείωμα που γράφει μετά το τέλος της αντιγραφής. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε η αντίληψη της σύγχρονης εργονομίας. Ο αντιγραφέας καθόταν σε ένα σκαμνί χωρίς να ακουμπά η πλάτη του πουθενά και έγγραφε κυρτωμένος, χρησιμοποιώντας ως επιφάνεια στήριξης τα γόνατά του. Μπροστά του είχε ένα αναλόγιο (κάτι σαν το σύγχρονο αναλόγιο του ψάλτη στην εκκλησία, αλλά πολύ χαμηλότερο), πάνω στο οποίο ακουμπούσε το πρωτότυπο, από το οποίο αντέγραφε, καθώς και τα όργανα γραφής.

ΤΑ ΟΡΓΑΝΑ ΓΡΑΦΗΣ. Ο “κάλαμος” ήταν ένα λεπτό καλάμι με ρύγχος στην άκρη, όπως οι σημερινές μεταλλικές πένες, οι οποίες αποτελούν εξέλιξη του καλάμου, και αποτελούσε το κύριο όργανο γραφής. Παράλληλα, από τον 4^ο αιώνα και εξής, άρχισε να χρησιμοποιείται και το φτερό πουλιού, κυρίως χήνας. Τον κάλαμο ή το φτερό βουτούσε ο αντιγραφέας στο μελανοδοχείο του όπου υπήρχε το “μέλαν”, που κατασκευαζόταν από στερεό άνθρακα (π.χ. καπνιά), φυτική γόμα και νερό. Όργανα που χρησίμευαν στη δουλειά του γραφέα ήταν επίσης ο διαβήτης, ο “κανόνας” (δηλ. ο χάρακας) κ. ά.

ΤΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ. Ο αντιγραφέας ενός χειρογράφου μπορεί να εργαζόταν μόνος του, αλλά μπορεί να εργαζόταν και μέσα σε ένα κέντρο παραγωγής χειρογράφων. Όσον αφορά την παραγωγή χειρογράφων στη Δύση, τα κέντρα αυτά ήταν οργανωμένα εργαστήρια παραγωγής χειρογράφων, συνήθως μοναστηριακά. Εκεί οι εκπαιδευόμενοι αντιγραφείς αντέγραφαν υπό την εποπτεία ενός προϊσταμένου τα χειρόγραφα τους, σύμφωνα με τους κανόνες που είχαν θεσπιστεί στο ερ-

γαστήριό τους. Στην Ανατολή, όπως δέχονται όλοι σχεδόν οι σύγχρονοι ερευνητές, η πραγματικότητα, αν και όχι πάντα, ήταν διαφορετική. Στην Ανατολή δεν συναντούμε πάντα μια ομάδα αντιγραφέων με προϊστάμενο επικεφαλής· συνήθως, ένας ή δύο αντιγραφείς αναλαμβάνουν την αντιγραφή των χειρογράφων βιβλίων, κατά παραγγελία του ηγουμένου τους, και εμπλουτίζουν, ως επί το πλείστον, τη βιβλιοθήκη του μοναστηριού τους. Σε μεταγενέστερες εποχές, π. χ. τον 17^ο αιώνα, συναντούμε αρκετά συχνά τον επαγγελματία αντιγραφέα χειρογράφων που ασκεί την τέχνη του ως καθαρά βιοποριστικό επάγγελμα.

Η ΓΡΑΦΗ. Η αρχική γραφή των χειρογράφων βιβλίων, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση των παπύρινων κυλίνδρων και αργότερα των αρχαίων περγαμηνών κωδίκων, ήταν η λεγόμενη *μεγαλογράμματη γραφή*, αυτή που εμείς σήμερα ονομάζουμε κεφαλαία γράμματα. Η *μεγαλογράμματη* γραφή των παπύρων και αργότερα των κωδίκων, σε σύγκριση με τα σύγχρονά μας κεφαλαία γράμματα, σχεδόν δεν παρουσιάζει διαφορές. Αντίθετα, η διάδοχος της *μεγαλογράμματης* γραφής, η λεγόμενη *μικρογράμματη*, παρουσιάζει, σε σύγκριση με τα σημερινά πεζά, μεγάλες διαφορές σε αρκετές περιπτώσεις.

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑ ονομάζεται ο διττός επιστημονικός κλάδος που μελετάει όλα τα παραπάνω, μαζί με πολλά άλλα συναφή θέματα.